UO‘K.95 (575.171)

MAVHUM TUSHUNCHALARNI IFODALOVCHI AXLOQIY KONSEPTLARNING CHOG‘ISHTIRMA TAHLILI
(O‘ZBEK VA FRANSUZ TILLARI MISOLIDA)

Muxlisa Saidova,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi UrDU mustaqil tadqiqotchisi

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.19967238

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek va fransuz tillarida axloqiy qadriyatlarni ifodalovchi “sabr”, “or-nomus” va “vijdon” konseptlarining lingvomadaniy xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda ushbu tushunchalarning semantik tarkibi, leksik realizatsiyasi hamda madaniy komponentlari o‘rganiladi.*

Kalit so‘zlar: *Lingvokulturologiya, axloqiy konseptlar, lingvomadaniy xususiyatlar.*

Аннотация. *В данной статье проводится сравнительный анализ лингвокультурных особенностей концептов «sabr», «or-nomus» и «vijdon», выражающих нравственные ценности в узбекском и французском языках. В исследовании рассматриваются семантическая структура, лексическая реализация и культурные компоненты данных понятий*

Ключевые слова: *лингвокультурология, нравственные концепты, лингвокультурные особенности.*

Abstract. *This article presents a comparative analysis of the linguocultural features of the concepts “sabr”, “or-nomus”, and “vijdon”, which express moral values in Uzbek and French. The study examines the semantic structure, lexical realization, and cultural components of these concepts.*

Keywords: *linguoculturology, moral concepts, linguocultural features.*

Kirish. Globallashuv sharoitida turli xalqlarning madaniy qadriyatlarini qiyosiy o‘rganish tilshunoslikning dolzarb yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Til nafaqat kommunikativ vosita, balki milliy tafakkur, mentalitet va ijtimoiy tajribaning aksidir [2.9]. Ayniqsa, axloqiy qadriyatlarni ifodalovchi abstrakt konseptlar muayyan xalqning tarixiy-madaniy taraqqiyoti, diniy qarashlari va ijtimoiy munosabatlari bilan chambarchas bog‘liqdir. Shu bois ularni lingvomadaniy nuqtai nazardan o‘rganish muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Axloqiy konseptlar – bu jamiyat tomonidan qadrlanadigan va shaxs xulq-atvorini tartibga soluvchi ma’naviy-me’yoriy tushunchalardir. Ular til tizimida leksik birliklar, frazeologik iboralar, maqol va matallar hamda turli diskursiv vositalar orqali namoyon bo‘ladi [1.5]. O‘zbek va fransuz tillarida axloqiy qadriyatlarni ifodalovchi birliklar mazmun jihatidan o‘xshash bo‘lsa-da, ularning konseptual tuzilishi va madaniy konnotatsiyalarida sezilarli tafovutlar mavjud. Mazkur tadqiqotning maqsadi o‘zbek va fransuz tillarida axloqiy konseptlarning lingvomadaniy xususiyatlarini

qiyosiy tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot obyekti sifatida “sabr”, “or-nomus” va “vijdon” konseptlari tanlab olindi. Mazkur maqolada ushbu konseptlardan biri – “sabr” tushunchasining qiyosiy tavsifi yoritiladi.

Adabiyotlar tahlili. Lingvokulturologiya til va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatni o‘rganadigan ilmiy yo‘nalish sifatida XX asrning ikkinchi yarmida shakllandi [6]. Mazkur yo‘nalishda til birliklari milliy tafakkur va qadriyatlar tizimining ifodasi sifatida talqin qilinadi. Konsept nazariyasi lingvokulturologiyaning muhim nazariy asosini tashkil etadi. Y. S. Stepanov konseptni til, ong va madaniyat kesishmasida shakllanuvchi ko‘p qatlamli mental birlik sifatida izohlaydi [9]. V.A.Maslova konseptning yadrosi va periferik qatlamlarini ajratish, shuningdek, uning madaniy konnotatsiyasini aniqlash zarurligini ta’kidlaydi [6]. A.Verjbitskaya esa semantik primitivlar nazariyasi orqali axloqiy tushunchalarning universal va milliy jihatlarini farqlash mumkinligini asoslaydi [10.11]. Uning fikricha, har bir til axloqiy qadriyatlarni o‘ziga xos semantik model orqali ifodalaydi.O‘zbek tilshunosligida Sh.Safarov til va tafakkur munosabatini kognitiv yondashuv asosida tahlil qilgan. D.Xudoyberganova milliy mentalitetning til birliklarida aks etishini o‘rgangan bo‘lsa, N. Mahmudov til va ma’naviyat o‘rtasidagi bog‘liqlikni yoritib, abstrakt tushunchalarning milliy qadriyatlar tizimidagi o‘rnini ko‘rsatadi.Fransuz ilmiy an’anasida Émile Benveniste tilning semantik tabiati va subyektivlik ifodasini tadqiq qilgan. Dominique Maingueneau esa diskurs nazariyasi doirasida til birliklarining madaniy kontekst bilan bog‘liqligini asoslab bergan.Shunga qaramay, o‘zbek va fransuz tillarida axloqiy konseptlarning qiyosiy lingvomadaniy modeli yetarlicha tizimli o‘rganilmagan. Mazkur maqola ushbu ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot lingvokulturologik va qiyosiy yondashuv asosida olib borildi. Asosiy metod sifatida qiyosiy-tavsifiy metod qo‘llanilib, o‘zbek va fransuz tillaridagi axloqiy konseptlarning semantik va madaniy xususiyatlari o‘zaro taqqoslandi. Konseptual tahlil usuli orqali “sabr”, “or-nomus” va “vijdon” tushunchalarining yadroviy va periferik komponentlari aniqlanib, ularning lingvomadaniy mazmuni izohlandi. Semantik komponent tahlili yordamida mazkur birliklarning ma’no tarkibi va konnotativ qatlamlari o‘rganildi. Shuningdek, kontekstual tahlil usuli asosida lug‘at materiallari, frazeologik birliklar, maqollar hamda publitsistik va badiiy matn namunalaridan foydalanildi. Olingan natijalar tizimlashtirilib, har ikki til uchun konseptual model ishlab chiqildi. Mazkur metodologik yondashuv axloqiy konseptlarning universal va milliy jihatlarini aniqlash hamda ularning lingvomadaniy tafovutlarini asoslash imkonini berdi.

Tahlillar va natijalar. O‘zbek va fransuz tillarida axloqiy konseptlar semantik jihatdan qisman ekvivalent bo‘lsa-da, ularning lingvomadaniy mazmuni va konseptual strukturasida sezilarli tafovutlar mavjud. Bu tafovutlar milliy mentalitet, tarixiy taraqqiyot hamda diniy va ijtimoiy omillar bilan izohlanadi. Birinchidan, “sabr” va “patience” konseptlari tashqi ma’no jihatidan mos keladi [1]. Biroq o‘zbek lingvomadaniyatida “sabr” diniy-axloqiy fazilat sifatida yuqori qadrlanadi va ko‘pincha kollektiv ong bilan bog‘lanadi. Bu tushuncha insonning ijtimoiy maqomi va ma’naviy barkamolligini belgilovchi mezon sifatida namoyon bo‘ladi. Fransuz madaniyatida esa “patience” individual psixologik sifat sifatida talqin qilinadi va sekulyar etik model doirasida izohlanadi. Demak, bir xil semantik asos turli madaniy interpretatsiyaga ega.

Ikkinchidan, “or-nomus” va “honneur” konseptlari o‘rtasida ham sezilarli farq kuzatiladi. O‘zbek madaniyatida or-nomus ko‘proq kollektiv xarakterga ega bo‘lib, shaxs xatti-harakatining oilaviy va ijtimoiy obro‘ bilan bog‘liqligini ifodalaydi. Bu konsept ijtimoiy nazorat mexanizmi sifatida ham amal qiladi.

Fransuz lingvomadaniyatida esa “honneur” individual sha’n va tarixiy ritsarlik an’anasi bilan aloqador bo‘lib, ko‘proq shaxsiy reputatsiya mezoni sifatida namoyon bo‘ladi. Uchinchidan, “vijdon” va “conscience” konseptlari ichki axloqiy nazorat kategoriyasi sifatida umumiylikka ega. Biroq o‘zbek tilida “vijdon” diniy-axloqiy mas’uliyat bilan chambarchas bog‘liq bo‘lsa, fransuz tilida “conscience” falsafiy refleksiya va individual etik tanlov bilan ko‘proq aloqador. Shunday qilib, tadqiqot natijalari axloqiy konseptlarning universalligi va milliyligi o‘rtasidagi murakkab munosabatni ko‘rsatadi. Konseptlarning yadrosi universal semantik asosga ega bo‘lsa-da, ularning periferik qatlamlari va konnotativ maydoni milliy madaniyat ta’sirida shakllanadi. Bu holat lingvokulturologiyada konseptning ko‘p qatlamli tabiatini tasdiqlaydi hamda axloqiy tushunchalarning qiyosiy tahlilida madaniy omil hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatadi. Tadqiqot natijalari asosida o‘zbek va fransuz tillaridagi axloqiy konseptlarning lingvomadaniy modeli ishlab chiqildi. Tahlil jarayonida har bir konsept uch qatlamli struktura asosida ko‘rib chiqildi:

1. **Yadroviy komponent** (asosiy semantik mazmun)
2. **Periferik komponent** (frazeologik va konnotativ qatlam)
3. **Madaniy determinant** (diniy, tarixiy, ijtimoiy omillar)

Natijalar shuni ko‘rsatdiki, barcha konseptlarda universal axloqiy yadro mavjud bo‘lsa-da, ularning periferik va madaniy qatlamlari milliy mentalitet asosida shakllanadi.

1. “Sabr / Patience” modeli
   - Yadro: chidam / hissiy nazorat

- O‘zbek tilida: diniy-axloqiy fazilat, kollektiv qadriyat
- Fransuz tilida: individual psixologik sifat

2. “Or-nomus / Honneur” modeli
   - Yadro: sha’n va obro‘
   - O‘zbek tilida: oilaviy va ijtimoiy mas’uliyat
   - Fransuz tilida: shaxsiy reputatsiya va tarixiy etik model
3. “Vijdon / Conscience” modeli
   - Yadro: ichki axloqiy nazorat
   - O‘zbek tilida: diniy mas’uliyat va ma’naviy poklik
   - Fransuz tilida: falsafiy refleksiya va individual etik tanlov

Umumlashtiruvchi qiyosiy jadval:

Konsept	Universal yadro	O‘zbek lingvomadaniy talqini	Fransuz lingvomadaniy talqini
Sabr / Patience	Chidam	Diniy-axloqiy, kollektiv qadriyat	Individual psixologik sifat
Or-nomus / Honneur	Sha’n	Oilaviy va ijtimoiy obro‘	Shaxsiy reputatsiya
Vijdon / Conscience	Ichki nazorat	Diniy-ma’naviy mas’uliyat	Falsafiy-etik refleksiya

Tadqiqot natijalari quyidagi ilmiy modelni tasdiqlaydi:

Axloqiy konsept = Universal semantik yadro + Milliy-madaniy konnotativ qatlam. O‘zbek tilida milliy-madaniy qatlam ko‘proq kollektivlik va diniy qadriyatlarga tayansa, fransuz tilida individualizm va sekulyar etik tafakkur ustunlik qiladi.

Xulosa. O‘zbek va fransuz tillarida axloqiy konseptlarning qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatdiki, “sabr”, “or-nomus” va “vijdon” tushunchalari universal axloqiy mazmunga ega bo‘lsa-da, ularning lingvomadaniy talqini milliy qadriyatlar tizimi bilan belgilanadi.Tadqiqot natijalariga ko‘ra, o‘zbek lingvomadaniyatida axloqiy konseptlar ko‘proq kollektivlik, diniy-axloqiy mezonlar va ijtimoiy mas’uliyat bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Fransuz tilida esa mazkur tushunchalar individualizm, sekulyar etik qarashlar va shaxsiy refleksiya asosida talqin qilinadi.

Shuningdek, konseptlarning yadroviy semantik komponentlari ikki tilda o‘xshash bo‘lsa-da, ularning periferik va konnotativ qatlamlari milliy mentalitet ta’sirida shakllanishi aniqlandi. Mazkur tadqiqot lingvokulturologiya va qiyosiy tilshunoslik sohalarida axloqiy qadriyatlarning milliy-madaniy xususiyatlarini aniqlashga xizmat qiladi hamda madaniyatlararo kommunikatsiyada semantik tafovutlarni tushunishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Benveniste É. Problèmes de linguistique générale. – Paris: Gallimard, 1966.
2. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002.
3. Кубрякова Е. С. Когнитивная лингвистика и семантика. – Москва: Наука, 2004.
4. Mahmudov N. Til va ma’naviyat. – Toshkent: Ma’naviyat, 2012.
5. Maingueneau D. Analyse du discours. – Paris: Hachette, 1991.
6. Маслова В. А. Лингвокультурология. – Москва: Академия, 2001. (Rus tilida).
7. Mounin G. Les problèmes théoriques de la traduction. – Paris: Gallimard, 1963
8. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik asoslari. – Toshkent: Fan, 2006.
9. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. – Москва: Школа “Языки русской культуры”, 1997.
10. Wierzbicka A. Semantics: Primes and Universals. – Oxford: Oxford University Press, 1996.
11. Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words. – New York: Oxford University Press, 1997.
12. Xudoyberganova D. Lingvokulturologiya masalalari. – Toshkent: Tafakkur, 2010.